

I begynnelsen er relasjonen

Grunntrekk i et kristent menneskesyn

Leif Gunnar Engedal

Ansikt til ansikt med «den andre»

Det skjer hver eneste uke året igjennom: Ansatte og frivillige i Den norske kirke møter tusenvis av unge på ulike arenaer i trosopplæringen. Ansikt til ansikt utveksles håndtrykk, ord, blick, følelser. Det skjer noe. Vi berører hverandres liv. Og gjennom et bredt spekter av aktiviteter, gjennom varierte læringsarenaer og et mangfold av fellesskapsformer søker ansatte og frivillige å realisere trosopplæringens ambisiøse målsettinger.

Engasjementet er stort på alle nivåer. Kunnskap om kristen tro og tradisjon formidles med det mål for øye «å legge til rette for at den dømte kan leve og vokse i et livsforhold til den treenige Gud» (Plan for trosopplæring 2010:4). Troens eksistensielle og praksisorienterte dimensjoner understrekes. Personlig tro og deltakelse i kirkens fellesskap skal bidra til «kristen livstolkning og livsmestring», og utfordre barn og unge til «engasjement og deltakelse i kirke og samfunnsliv» (ibid.).

I den praktiske hverdagsvirksomheten stiller dette kirken overfor mange utfordringer. Ansikt til ansikt med «den andre» åpner det muligheter for anerkjennelse, godhet og praktisk trosformidling, men også muligheter for skuffelser og svik. Med tanke på den kontekst og tematikk som denne boken fokuserer på, er det særlig viktig å merke seg den utfordring som trosopplæringsplanen formulerer på følgende måte:

Når menigheten er i kontakt med et stort antall barn og unge, vil noen ha erfaringer med belastninger, krenkelser og overgrep. Det innebærer at menigheten må fange opp og forebygge dette, og ha en beredskap for å inkludere barn og unge med slike erfaringer ... Trosopplæringen skal gi rom for å utvikle et trygt selvbylde, etablere relasjoner, utfordre til tjeneste og til livsutfoldelse for hele mennesket – med bruk av ulike sanser, evner og uttryksmåte (ibid.:30).

Planen retter her oppmerksomheten mot en krevende virkelighet: Blant alle de tusen som hvert år er del av kirkens trosopplæring, finnes det barn og unge som lever under svært krevende forhold. Belastninger, krenkelser og overgrep er en virkelighet som kristne menigheter og ledere på alle nivåer må forholde seg til og ta på alvor. Ansikt til ansikt med sårbare unge står mye på spill. Hvis det svikter her, risikerer man at svært mye går tapt. Gode målformuleringer kan degenerere til tomme ord uten handling. Det er ille nok. Men betydelig verre er det dersom noen av de barn og unge som aller mest trenger fellesskapets omsorg og ressurser, blir stående utenfor og alene. Det bryter ikke bare med trosopplæringens målsettinger, men er i grunnleggende konflikt med kirkens diakonale forpliktelser og et kristent menneskesyn.

Det er flott å se at den utfordring som dette representerer, tas på alvor i trosopplærings-planen. Det understrekes at «sårbare unge» trenger særskilt oppmerksomhet. Alle involverte ledere utfordres til å våge å se, våge å tale og våge å handle i møte med barn og unge som på en eller annen måte kan se ut til å falle utenfor. Det dette mer enn mye annet handler om, er tilgjengelighet og nærvær hos ansvarlige ledere som evner å bygge *tillit og åpenhet* i kommunikasjonen med de unge.

«The relational turn» – med fokus på relasjonen

I dette perspektivet framstår *relasjoner og relasjonsbygging* som nøkkelord i bestrebelsene på å virkeliggjøre trosopplæringens målsettinger. Dette er ikke tilfeldig. Snarere er det et uttrykk for noe helt grunnleggende i det menneskesynet som hele trosopplæringen bygger på. For i en kristen tolkning av menneskelivets egenart framstår *relasjonen og det relasjonelle samspillet* som helt sentralt og avgjørende. Vi lever ikke hver for oss, som isolerte sosiale atomer. Vi er alltid og til alle tider innvevd i hverandres liv. Nettopp i kraft av de ressurser og muligheter som det relasjonelle samspillet gir, kan vi utvikle vår egenart som selvstendige individer.

Dette perspektivet på relasjon og samhörighet kan spores som en rød tråd gjennom hele den bibelske fortelling. Adams og Evas liv er fra begynnelsen av innvevd i et omfattende relasjonelt nettverk. Relasjonen til Gud som Skaper er grunnleggende. Den er kilden som fornyer og opprettholder alt liv. Men i kraft av relasjonen til Gud veves menneskelivet også inn i fellesskapet med andre mennesker og i skaperverkets store økologiske livsvev. Løsrevet fra samspillet i dette omfattende relasjonelle nettverket blir vårt liv ikke til.

Når trosopplæringsreformen fokuserer på det relasjonelle og understreker betydningen av det som skjer når vi møter hverandre ansikt til ansikt, retter den altså oppmerksomheten mot et fundamentalt anliggende i et kristent menneskesyn. Dette er det viktig å bevisstgjøre. Vi trenger å reflektere over hva relasjon og relasjonalitet betyr i rammen av et kristent menneskesyn. Det er denne artikkelens målsetting å bidra til en slik refleksjon. Slik jeg ser det, er dette viktig av flere grunner. Det kan utdype innholdet i troen på den treenige Gud som livets skaper og herre. Det kan gi tilgang til viktige ressurser i arbeidet med å fortolke våre egne erfaringer og slik understøtte utviklingen av en mer bærekraftig identitet og selvinnsikt. Men kanskje aller viktigst: Bevisstheten om relasjonalitetens avgjørende betydning kan utfordre til årvåkenhet, varsomhet og engasjement i møte med andre menneskers behov og grenser.

Det er i denne sammenhengen verdt å merke seg at relasjon og relasjonalitet som menneskelig grunnfenomen har fått stadig sterkere oppmerksomhet de siste tiårene innenfor flere ulike fagtradisjoner. Dette beskrives i mange sammenhenger som «a relational turn» (Shults 2003). Relasjonaliteten kan begrunnes allment *filosofisk* (Van Huyssteen & Wiebe 2011; Taylor 1989), men også *humanvitenskapelig* med basis i moderne empiriske vitenskaper som f.eks. psykologi, biologi og økologi (Wennerberg 2011; Gergen 2009; Broberg et al. 2008). I vår framstilling vil vi dra nytte av slike faglige perspektiver. Vårt utgangspunkt er imidlertid *det teologiske* perspektivet («teologisk antropologi»). Det betyr at vi primært orienterer oss med basis i kristen gudstro og den livsmyndning som følger av denne. Utgangspunktet er da dette: Å bekjenne den kristne kirkes tro på den treenige Gud som verdens skaper, forsoner og frigjører rommer alltid også en bestemt fortolkning av vår egen verden og vårt eget liv. Gudstroen gir livet i verden en grunnleggende tydning, en retning og et mål. På denne måten hører *teologi* forstått som «lære om Gud» og *antropologi* forstått som «lære om mennesket» uløselig sammen. Denne sammenhengen har sentral betydning også med tanke på forståelsen av relasjonalitetens innhold og mening i et kristent menneskesyn.

I den videre refleksjonen vil jeg først se nærmere på relasjonaltets ulike dimensjoner slik disse framstår i rammen av en teologisk forankret antropologi. Dernest presenterer jeg en fortolkning av hva det innebærer å forstå mennesket som «person-i-relasjon». Fordi dette er særlig viktig med tanke på denne bokens innhold, drøfter jeg deretter noen utfordringer med særlig relevans for vårt tema. Dette skjer ved hjelp av fem ordpar som alle henviser til anliggender med sentral betydning i et kristent menneskesyn: «sårbarhet og avhengighet», «samhørighet og styrke», «kropp og sjel», «anerkjennelse og verdighet» og «ansvar og svik».

Relasjonaltets dimensjoner i en kristen livstydning

Relasjonens grunnleggende betydning for en kristen livstydning og et kristent menneskesyn sammenfattes på en fin måte i en innholdsmettet tekst av pater Arnfinn Haram. Han skriver:

Sjølv vil eg hevde at den fundamentale røynsla av relasjon, som ber heile vårt menneskeverd og vårt kall som menneske, er tilhøvet til Gud som vår skapar. Vi er relasjonelle fordi vi skuldar ein annan vilje vårt liv, fordi vi er radikalt avhengige vesen. Menneske lever saman med sine brør og systre, med dyra, fuglane, heile den økologiske røyndomen, saman med sin Skapar. Å oversjå dette er destruktivt både for mennesket, samfunnet og naturen (*Om nytte og unytte*. Abstrakt forlag, 2012).

Vi legger merke til at begrepet *relasjon* her brukes i flere ulike sammenhenger og med noe ulikt innhold. *Relasjonaltet* framstår altså i teologisk kontekst som flerdimensjonal. Dette kan utmyntes i minst fire ulike retninger:

I den første dimensjonen henviser «relasjon» til det vi kan kalle *et fundamental-teologisk* perspektiv. Her framstår *relasjonen til Gud* som grunnleggende. Det er relasjonen til Gud som konstituerer og holder oppe alt liv og alle andre relasjoner i skaperverket (Henriksen 2003; Moltmann 2001). Når vi bekjenner troen på den treenige Gud som verdens skaper, er det nettopp denne fundamentale relasjonen mellom Gud og verden som løftes fram: «Alt er skapt ved ham og til ham ... og i ham blir alt holdt sammen»; «For det er i ham vi lever, beveger oss og er til» (Kol 1,16–17; Apg 17,28). Gudsrelasjonen er på denne måten annerledes og ulik alle andre relasjoner som vi kjenner fra vår erfaring. Den framstår som *den elementære relasjon og skapende kraft* som bærer verdens liv. Denne relasjonen til Gud er skjult, men virkelig og virksom i alle andre relasjoner som bidrar

til skapende livsutfoldelse i verden (Johnson 2007; Sæther 2013). Samtidig er det grunnleggende i kristen tro at relasjonen til Gud også kan ta form som en *personlig* relasjon. Dette virkeligjøres når mennesker lever i troens og tillitsrelasjon til Gud slik han møter oss i Jesus Kristus. I denne tillitsrelasjonen til Jesus Kristus finner menneskelivet sin dypeste mening og forankring. Gudsrelasjonen antar her en *dialogisk og personlig* form med klare analogier til mellommenneskelige relasjoner (Barry 2008; Henriksen 2003).

I den andre dimensjonen henviser «relasjon» til et grunnleggende *personalt* perspektiv. Arenaen her er det kroppslig formidlede mellommenneskelige møte. Ansikt til ansikt med medmennesket skapes det eksistensielle og dynamiske «felt» som kalles Jeg–Du-relasjonen (Buber 2008). Mennesket framstår her som «*person-i-relasjon*». Denne personlige relasjonen blir til og utvikles i et komplekst samspill mellom kropp og sjel, syn og hørsel, følelser og fantasier, tanker og tausheit, og ikke minst: ord og handlinger. Hvordan dette samspillet tar form, hvilke kvaliteter og holdninger som preger de personlige Jeg–Du-interaksjonene, spiller en avgjørende rolle for vår helse og livskvalitet. At det forholder seg slik, har å gjøre med vår elementære avhengighet og vår sårbarhet. I samlivet med andre kan makt og posisjon brukes til å bygge anerkjennelse og godhet inn i livet. Men makt kan også misbrukes til undertrykkelse, avvisning og ødeleggelse. Dette kan prege vår livserfaring og selvforståelse på mange ulike måter. Slik er det bl.a. fordi de komplekse samspillene innenfor «person-i-relasjon»-mønsteret også danner sentrale byggesteiner i vår selvforståelse. Det personale perspektivet impliserer derfor også *menneskets selv-relasjon* slik den tar form og kommer til uttrykk i prosesser knyttet til utvikling av selvbilde, selvfølelse, selvtilitt, osv.

I den tredje dimensjonen henviser «relasjon» til et overordnet *sosialt og kulturelt* perspektiv. Også dette sosio-kulturelle perspektivet på relasjonaliteten er av vesentlig betydning. Det understreker at alle våre personlige møter ansikt til ansikt utspiller seg innenfor og formes av de historiske og sosiale kontekstene som gir rammene for vårt liv. Antakelig tenker vi ikke så mye på dette i det daglige, men forholdet blir ikke mindre viktig av den grunn: Det sosiale og kulturelle fellesskapet vi tilhører, former oss på mangfoldige måter. Gjennom religiøse og ideologiske tradisjoner, gjennom språklige og sosiale praksiser, gjennom mellommenneskelige og institusjonelle maktforhold formes vår forståelse av oss selv og fellesskapet med andre (Taylor 1989; Baumeister 1991; Henriksen & Krogseth 2001). Vi former sosiale og ideologiske fellesskap som setter skiller mellom «oss» og «dem», «vi» og «de andre». Vi trekkes mot noen sammenhenger, men holder

oss unna andre. På den måten får relasjonaltetens sosiokulturelle dimensjoner ganske direkte betydning også med tanke på innholdet i våre personlige relasjoner.

I den fjerde dimensjonen henviser «relasjon» til et grunnleggende *økologisk* perspektiv. I rammen av kristen livstydning og teologisk antropologi framstår også dette perspektivet som fundamentalt viktig. Vi kan ikke forstå vår egenart som mennesker uten å se oss selv som innfelt i den store økologiske livsveven. Relasjonen til naturen er ikke bare «utvendig» i den forstand at vi kan bevege oss i og glede oss over «vakker natur». Adam og Eva er selv «natur», skapt av jord og mold fra marken (1 Mos 2,7; Sal 103 og 104). Med hele vår kroppslige eksistens er vi uløselig innvevd i og avhengige av det mangfold av liv som opprettholdes i naturens økosystemer (Brander 2002; Mæland & Tomren 2007; Olsen 2013). Derfor hører natursyn og menneskesyn uløselig sammen, og derfor er relasjonen til naturen et sentralt anliggende i et kristent menneskesyn. Det er i siste omgang klodens bærekraftige økosystemer som muliggjør menneskelig samliv, både i form av personlige relasjoner og som kulturelt fellesskap. I en tid med tiltakende økologiske kriseperspektiver er det nødvendig å ta denne dimensjonen av relasjonalteten på stort alvor, både teologisk og eksistensielt.

De fire dimensjonene vi nå har beskrevet, er grunnleggende i en kristen livstydning. I hver av dimensjonene formidles velsignelse, godhet og skapende livsmuligheter fra Gud. Gjennom naturens gavmildhet, kulturens rikdommer, fellesskapets gleder og de personlige relasjonenes rikdommer er Gud virksom i verden og vil nå oss med sin godhet og skaperkraft. Samtidig møter vi i alle disse relasjonene også en utfordring som setter oss under ansvar: et «kall» til å bruke skapende evner og muligheter til å kjempe mot maktovergrep og urett og fremme rettferdighet og barmhjertighet i alle livets relasjoner. Til grunn for dette kallet ligger en bestemt innsikt som står sentralt i et kristent menneskesyn. Den kan formuleres i to setninger som begge er vesentlige med tanke på å forstå relasjonaltetens eksistensielle kraft og betydning:

- *Å leve «i relasjon» innebærer å leve i avhengighet og sårbarhet.*
- *Å leve «i relasjon» innebærer å leve mottakelige for andres godhet, men også sårbare for andres og eget svik.*

Sagt litt annerledes: Å være «person-i-relasjon» betyr å ha mulighet til å være Guds medarbeider i verden gjennom å vise medmenneskelig omsorg og bidra til å styrke andres livskvalitet. Det skjer når medmenneskers liv anerkjennes, reises opp og gis verdighet. Men det motsatte kan også skje. Vi kan svikte vårt ansvar og krenke medmennesket, gjennom det vi gjør og det vi unnlater å gjøre. Slik innebærer posisjonen «person-i-relasjon» å leve utsatt for andres og egne svik. Liv kan brytes ned og ødelegges. Denne destruktive virkelighet kaller den kristne tradisjonen for «syndens makt». Vi har makt til å gjøre det gode, men også mulighet for å misbruke makt i destruksjon og undertrykkelse av andres liv.

Et kristent menneskesyn skal oppdra oss til realisme og aktsomhet på dette punkt. Vi lever ikke i paradiset. Vi må erkjenne og ta på alvor at våre relasjonserfaringer rommer en dyp *tvetydighet og motsigelse*. Dette gjelder i høy grad også de forskjellige arenaer og fellesskap som kirkens trosopplæring utfolder seg på. Vi vet at det skjer mye godt. Erfaringer av anerkjennelse, styrke og verdighet bygger livsmot og selvrespekt hos mange barn og unge. Men det finnes også skremmende spor etter svik, forsømmelse og krenkelser. De tre fortellingene som innleder denne boken, gjenspeiler realiteter i norsk kirkelig virkelighet. Barns og unges liv blir påført skader og sår. Denne tvetydigheten gjenspeiler en grunnleggende motsigelse i vår eksistens: Vi lengter etter å gi og motta barmhjertighet og godhet. Men «lysten til det onde» finnes også som en vond og skremmende realitet. Vi vet at relasjoner kan brytes i stykker med den følge at natur og menneskeliv påføres dype sår og varige skader (Kirkengen 2009).

Denne virkeligheten må ikke bagatelliseres, omskrives eller tildekkkes. Den må erkjennes, omtales og bekjempes. Dette er en stor og vedvarende utfordring. Vi utfordres til å tale tydelig og konkret både om maktmisbruk og synd og om mulighetene for tilgivelse, nåde og gjenopprettelse. Et kristent menneskesyn vil fastholde og understreke begge deler: I møte med den treenige Gud gis det rom for ærlig oppgjør med synd og svik, og frigjørende erfaringer av tilgivelse og ny start. Når vi tar ansvar for våre handlinger og erkjenner vår virkelige skyld, bekrefter vi vår ansvarlighet og bygger verdighet og selvaktelse. Dette er en viktig del av arbeidet med å utvikle en realitetsorientert åpenhetskultur i våre fellesskap. Her utfordres vi til skoleringen av unge og eldre ledere som våger å se og handle ansvarlig i møte med problematisk atferd og krenkende handlinger. Et kristent menneskesyn skal gi hjelp til realitetsorientering overfor en slik oppgave. Og det skal framfor alt gi oss motivasjon til å kjempe mot det som ødelegger og tro på at det nytter.

At denne kampen er i dypt samsvar med Guds vilje, blir tydelig når vår egen relasjons-bestemte virkelighet ses i lys av *den relasjonelle virkelighet i Gud*. Det er dette Haram beskriver i sitatet ovenfor som «den fundamentale røynsla av relasjon». Anliggendet peker mot kjernen i en trinitarisk teologi. Det kan formuleres slik: Når Guds sønn blir menneske i Jesus fra Nasaret, åpenbarer Gud seg for verden som *én Gud* i et ubrytelig, *relasjonelt kjærlighetsfellesskap* mellom Faderen, Sønnen og Ånden. Å leve i tro innebærer å få del i dette *fellesskapets gaver*, av Luther sammenfattet i det pregnante uttrykket «syndenes forlatelse, liv og salighet». Samtidig får alle som har del i dette fellesskapets gaver, også del i dette *fellesskapets kall*: Å leve slik at alle andre relasjoner som vårt liv er innvevd i, preges av den kjærlighetsvilje som lever *i Gud* og som er blitt synlig for verden i Jesus Kristus (Joh 1,14–18; Matt 22,34–40; Luk 10,25–28; Rom 13,8–10).

«Person-i-relasjon» – mennesket som med-menneske

Den teologiske antropologien tegner et bilde av mennesket som den ypperste skapning i vrimmelen av liv som Gud har skapt. Mennesket er «det oppreiste mennesket». Adam og Eva kalles til å leve i Guds nærhet og forvalte skaperverkets skjønnhet og livsmuligheter i troskap mot skaperens vilje. Relasjonen til Gud er identitetsgivende og konstituerende både for menneskets verdi og dets verdighet. Det er imidlertid viktig å legge merke til følgende to forhold.

For det første: Den identitetsgivende relasjonen til Gud løfter ikke mennesket ut av naturen og «det jordiske» og inn i en særlig «åndelig dimensjon». Tvert imot. Det mennesket som Gud skaper «i sitt bilde» og kaller inn i sin nærhet, rykkes ikke løs fra det skapte, men får med kropp og sjel sin elementære tilhørighet der. Slik framstår vår avhengighet av Gud og vår forankring i skaperverket som to sider av samme sak. Mennesket er i dette perspektivet en unik, gyllen tråd i den store økologiske livsveven. Bare som deler i denne helheten kan livet vokse og bli til.

For det andre: Bildet av «det oppreiste mennesket» er *ikke* et portrett av et selvforsynt individ som står alene i verden. Det er bildet av et *fellesskap*. Alt menneskelig liv er *sam-liv*. Både i skapelses- og inkarnasjonsteologien møter vi bildet av mennesket som *med-menneske*, som «*person-i-relasjon*»: «Da sa Herren Gud: 'Det er ikke godt for mennesket å være alene. Jeg vil lage en hjelper av samme slag'» (1 Mos 2,18). Slik lever Adam og Eva henvist til hverandre: «Og Gud skapte mennesket i sitt bilde, i Guds bilde skapte han det, som mann og kvinne skapte

han dem» (1 Mos 1,27). Slik blir vår menneskelighet fra første stund forstått som med-menneskelighet. Som «person-i-relasjon» er vi derfor innvevd i hverandres liv.

Når disse to forholdene ses i sammenheng, kan vi ane konturene av en grunnleggende viktig antropologisk innsikt. Den kan formuleres slik: *Bare henvist til noe utenfor seg selv kan mennesket bli seg selv* (Pannenberg 1985; Henriksen 1991). Isolert og avstengt fra de ressurser som omgivelsene gir i form av biologiske systemer, personlige relasjoner og sosiale og kulturelle fellesskap, kan vi ikke opprettholde livet. Overlatt helt til oss selv er vår sårbarhet rett og slett for stor og livet ikke levelig. Med særlig blick for den medmenneskelige relasjonens betydning formulerer en av det forrige århundres fremste teologer dette slik:

I am in encounter ... At the very root of my being and from the very first I am in encounter with the being of the Thou, under his claim and with my own being constituting a claim upon him. And the humanity of human being is this total determination as being in encounter with the being of the Thou, as being with the fellow-man, as fellow-humanity ... The basic formula to describe it must be as follows: «I am as Thou art» ... (which) tells us that the encounter between I and Thou is not arbitrary or accidental, that it is not incidentally but essentially proper to the concept of man (Karl Barth 1936, sitert etter Shults 2003:126).

Den grunnformelen Karl Barth lanserer her – «I am as Thou art» –, plasserer altså *relasjonen* i sentrum av den teologiske antropologien: Jeg er fordi Du er; mitt liv er til fordi ditt liv er til. Det innebærer at når menneskelivets egenart tydes i lys av kristen tro, framstår møtet ansikt til ansikt med medmennesket som grunnleggende. Henvist til hverandre i «mutual participation» («gjensidig samspill og deltakelse») blir vårt liv til. Dette antropologiske vilkåret ligger til grunn for den nytestamentlige etikken når det avgjørende søkelys her settes på nestekjærligheten. Nettopp fordi mennesket er «person-i-relasjon», får møtet med medmennesket avgjørende betydning: «Den som elsker sin neste, har oppfylt loven ... Kjærligheten gjør ikke noe ondt mot nesten. Derfor er kjærligheten oppfyllelse av loven» (Rom 13,8–10; jf. Gal 6,2).

Et psykologisk perspektiv: tilknytningsteorien

Som nevnt foran har betydningen av relasjon og relasjonaltet fått stadig mer oppmerksomhet den senere tid innenfor et bredt felt av humanvitenskapelig forskning (Gergen 2009; Kirkpatrick 2005; Getz et al. 2011; Broberg et al. 2008). Et sentralt eksempel på dette er forskningen innenfor det som i psykologien kalles *tilknytningsteori* (Attachment Theory). Med basis i omfattende etologisk og psykologisk forskning sammenfatter Tor Wennerberg det sentrale anliggende i denne teorien på følgende måte:

... mennesket (er), på grunn av sin biologiske konstitusjon, en relasjonell skapning ... Vi er genetisk programmert til å inntre i relasjoner med andre mennesker helt fra livets begynnelse ... Vår opplevelse av oss selv er ufravikelig forbundet med en opplevelse av hvordan andre forholder seg eller har forholdt seg til oss ... Selvets egentlige vesen er relasjonelt, selv et kan aldri betraktes isolert fra de relasjonelle sammenhengene, virkelige eller forestilte, som bærer det oppe og definerer det (Wennerberg 2011:24–25).

Det perspektivet som tegnes opp her, samsvarer med et helt sentralt anliggende i en teologisk antropologi slik vi har beskrevet dette ovenfor. At vi helt fra livets begynnelse er «genetisk programmert» til å inntre i relasjoner med andre mennesker, kan godt leses som et ekko fra, og en bekreftelse på, grunnleggende kristen skapelsesteologi. Samtidig utdypes teologien på avgjørende måter det bildet som psykologien tegner. Troen på den treenige Guds nærvær i verden gir relasjonaltet en ny dybde dimensjon når den framhever følgende: I all medmenneskelig omsorg er Gud virksom i verden som livets skaper og opprettholder. I møtet med «den andre» er alltid også Gud involvert (Matt 25,31–46; Apg 17,28). Dette gir både dybde og alvor til det medmenneskelige møtet ansikt til ansikt: Her står mye på spill. Her blottlegges vår sårbarhet. Her stilles vi til ansvar for hvordan vi bruker vår makt i møte med vår neste. For i dette møtet er Gud nærværende. *Det er ikke mulig å røre ved et annet menneskes liv uten å komme i berøring med Gud.* Den som misbruker makt og i syndig selvopptatthet krenker et medmenneske, krenker skaperen. Men den som i samspillet med andre bidrar til å åpne livet for det gode, er Guds medarbeider i kampen for rettferdighet og rett.

En del av hverandres liv – muligheter og grenser

Jeg vil i fortsettelsen utdype noen sider ved den virkelighet som «person-i-relasjon» henviser oss til. Målet er å få fram ulike dimensjoner i relasjonaltet slik den tar form i vårt samspill med hverandre og kan forstås i rammen av en teologisk antropologi. Hver av dimensjonene som beskrives, knytter an til et sentralt relasjonelt ordpar. Samlet sett gir disse et innholdsrikt og utfordrende bilde av det relasjonelle samspillet. De adresserer også en rekke viktige utfordringer med tanke på arbeidet med å utvikle en troverdig åpenhetskultur og gode relasjonelle nettverk i trosopplæringen.

Sårbarhet og avhengighet

Å være henvist til fellesskapet med andre gir vårt liv en særegen styrke. Samtidig åpner det vår eksistens for dyp avhengighet og sårbarhet. Ingen steder kommer denne realitet mer konkret og dramatisk til uttrykk enn i det nyfødte menneskets radikale sårbarhet og hjelpeløshet. Egenarten i vår biologiske utrustning og mangelen på naturgitte ressurser til å mestre livet på egenhånd viser at det bare er som *person-i-relasjon* at det er mulig å leve opp og bli til. Dette er beskrevet på inntryksfullt vis i en gammel tekst som tegner portrettet av mennesket som «det gråtende dyret». Den romerske vismannen Plinius den eldre observerte livet i naturen med et særlig våkent øye for livsvilkårene for *homo sapiens*. Han skriver følgende:

Åt de andra arterna ger hon (d.e. «naturen») deras respektive kläder: skal, bark, kork, ... ragg, hårstrån, ... vingar, fjäll, ull ... Bara människan kastas ut naken på den nakna marken den dag hon föds, med den enda uppgiften att genast gny och gråta. Inget annat djur föds till tårar, och det strax vid livets början ... De andra djuren känner sin natur och kan lita till sin snabbhet, sin förmåga att flyga eller simma. Människan kan inget utan måste lära allt: hon kan inte tala, gå, äta, kort sagt – hon har ingen annan medfödd färdighet än gråten... Ingen är mer sårbar ... människan är svagare än alla andra djur (sitert etter Piltz 1998:6).

Hva er det Plinius har sett? Han har sett det nyfødte barnet som fødes til verden. En brutalt dramatisk og krevende overgang fra en skjermet tilværelse i mors mage til et kaos av lys og lyder og lukter. Ikke rart at det første som høres, gjerne

er et uartikulert skrik. Men normalt møter det nyfødte barnet ganske snart andre virkeligheter. I kraft av samhörigheten med andre får barnet del i det elementære relasjonelle næringsstoffet: *varm hud, øyne som ser, hender som kjærtegner, ord som varmer*. At tilstrekkelig tilførsel av slik erfaring møter det lille barnet, vet vi i dag er av grunnleggende betydning. Den kjente psykologen Erik H. Erikson uttrykker dette slik:

... in the playful, and yet planful, dialogue that negotiates the first interpersonal encounters, the light of the eyes, the features of the face, and the sound of the name become essential ingredients of a first recognition of and by the primal other (Erikson 1982:40).

Erikson hevder med styrke at nettopp regelmessigheten og forutsigbarheten i det første og grunnleggende kroppslige og emosjonelle samspillet bidrar avgjørende til dannelsen av «basic trust» og «spedbarnets første verdensorden» (1970:115). Gjennom øyne som ser, hender som kjærtegner og ord som varmer, formidles et grunnleggende «budskap» om den egne eksistensen som et anerkjent, elsket og verdifullt liv. Hvis det svikter alvorlig her, står mye på spill med tanke på barnets videre utvikling.

Dette perspektivet utdyper og konkretiserer et sentralt teologisk anliggende. Nettopp i samspillet innenfor det relasjonelle nettverket og i avhengigheten av andre er Gud til stede og skaper menneskets liv. Slik er relasjonen til Gud og avhengigheten av andre innvevd i hverandre. Den tyske teologen Jürgen Moltmann formulerer dette slik:

Human life is dependent on natural and social communication and only exists in such communication. Life is relationship. Life is exchange. «It is only in exchange with what we are not, that we live; the prime example is the air which we breathe». This exchange creates community and is only possible in community ... If we isolate individual human life from natural and social life, we kill it. That is why mutual participation is part of human life's very definition (Moltmann 1985:266).

Kropp og sjel

Slik vår avhengighet og sårbarhet er beskrevet ovenfor, blir det også tydelig hvordan kropp og sjel henger uløselig sammen og utgjør en enhet. I den teologiske antropologien er det grunnleggende viktig å understreke dette. Det relasjonelle samspillet som bærer og former vår eksistens, er kroppslig forankret: Varm hud, øyne som ser, hender som kjærtegn, ord som varmer, alt sammen vever kropp og sjel sammen. Og nettopp dette livet er det vi hver dag mottar som gave fra Gud (Sal 36,10; Apg 17,28). I et slikt perspektiv åpnes det derfor også for en form for «sakramental» virkelighetsforståelse hvor det uholdbare skillet mellom *ånd* (resp. «det åndelige») og *materie* (resp. «det materielle») overvinnes (Tjørhom 2005; Mæland & Tomren 2007). I et kristent menneskesyn er det ikke slik at «sjelen» er nærmere Gud og mer verdifull eller hellig enn kroppen og det materielle. Alt utgjør en helhet, og alt holdes oppe av Guds skapende nærvær (Kol 1,16–17). Den amerikanske teologen Elizabeth A. Johnson formulerer dette på en vakker måte når hun skriver:

Seen in the light of this continuous presence, the natural world, instead of being divorced from what is sacred, takes on a sacramental character ... the whole physical world itself is the matrix of God's gracious indwelling. Matter bears the mark of the sacred and have itself a spiritual radiance (Johnson 2007:189).

Betydningen av dette samspillet mellom kroppen («det materielle») og sjelen («det åndelige») kan vanskelig overvurderes. Kirkens bidrag i denne boka gir et instruktivt og skremmende bilde av hva dette kan innebære. De siste årene har forskning blant annet innenfor fagfeltet *epigenetikk* påvist hvordan disse interaksjonene kan gå begge veier. Dette har åpnet for viktige nye innsikter i forståelsen av forholdet mellom det som tradisjonelt kalles «arv» og «miljø». Man har forstått at sosiale, relasjonelle og emosjonelle forhold ikke bare innvirker på psykisk helse, men også på grunnleggende kroppslige prosesser (Getz et al. 2011; Kirken 2009). Det er for eksempel påvist at hjernen trenger bestemte typer positive og forutsigbare stimuli fra andre for å kunne vokse og utvikle seg normalt. På samme måte kan det påvises at negative relasjonelle erfaringer, for eksempel i tilknytning til et belastende og uforutsigbart familiemiljø, kan medføre skader og underutvikling av sentre i hjernen som er knyttet til oppmerksomhetsevne, emosjonell kompetanse og sosiale ferdigheter (Berg-Nielsen 2010; Befring et al.

2010). I lys av slike forhold kaller derfor noen forskere hjernen for «et sosialt organ», og understreker dermed også den avgjørende betydning som kvaliteten i relasjonelle erfaringer har for helheten i den menneskelige utvikling. «Sjelen» trenger kroppen i form av «varm hud» og «gode berøringer» for å kunne vokse og utvikles. Tilsvarende er kroppen avhengig av gode nok følelsesmessige kvaliteter i det relasjonelle samspillet for å kunne vokse og utvikles.

Implikasjonene av dette er mange og ganske dramatiske. Det viser hvilken grunnleggende betydning det relasjonelle samspillet har og hvor mye som kan stå på spill i våre møter ansikt til ansikt med andre. Med tanke på trosopplæringens mange arenaer og møtet mellom ledere og barn og unge i sårbare livsfaser er det grunn til å nevne følgende som særlig utfordrende i lys av et kristent menneskesyn: Det er ikke mulig å røre ved at annet menneskes kropp uten å komme i berøring med Ham som gir kroppen liv. Kroppen er ikke hellig, men den lever i kraft av Den helliges livgivende berøring. Dette gir vår kroppslighet og vår seksualitet med alle gudgitte behov, lengsler og begjær en grunnleggende verdi. Samtidig setter det grenser og vern: Den kroppslige integritet skal respekteres. Å krenke en annens kropp gjennom grenseoverskridende atferd ødelegger medmennesket og krenker skaperen.

Samhørighet og styrke

Både Plinius' to tusen år gamle observasjon og moderne forskning peker mot den samme innsikten: *Samhørigheten* med andre og *tilhørigheten* i relasjonelle nettverk utgjør menneskelivets psykologiske og eksistensielle fundament. Det er i fellesskapet med andre at livsmuligheter åpnes og livskvalitet bygges. Det er her vi får del i det næringsstoff som kropp og sjel trenger. Det er her vi får del i språkets gaver og de store ressurser som kulturens rikdommer gir. Grunnleggende riter og sosiale praksiser gir oss tilgang til fellesskapets tradisjoner og kunnskaper om verden. Gjennom samspillet med andre i omfattende sosialiseringprosesser lærer vi å anvende kulturens symbolske ressurser i arbeidet med å fortolke våre erfaringer og utvikle en bærekraftig personlig identitet (Engedal 2006; Henriksen & Krogseth 2001).

På den måten utvikler «det gråtende dyret» seg langsomt til en selvbevisst, kreativ og handlende «person-i-relasjon». Den medfødte «konstitusjonelle» svakheten og sårbarheten forvandles, og ikler seg «det oppreiste menneskets» dominerende stilling i skaperverket. Samhørigheten med andre i sosiale og kul-

turelle fellesskap forvandler på denne måten vår svakhet til styrke. «Det gråtende dyret» framstår som en språkmektig og handlekraftig aktør både i det naturlige, det sosiale og det kulturelle landskapet. Samtidig påminnes vi stadig om at den elementære sårbarheten og avhengigheten ikke er overvunnet. Sykdom og død, kriser og katastrofer, sorg og brutalitet – alt sammen lever tett innpå oss. Når som helst kan det utfordre etablerte mestringsstrategier og avdekke vår dype sårbarhet og avhengighet av andre. Derfor henvises vi stadig til den styrke og de muligheter som samhørigheten og solidariteten gir oss. Det gjelder i radikal forstand for det lille barnet. Samtidig følger det oss videre i andre former fram gjennom hele livsløpet. Vi vokser oss aldri ut av samhørigheten og avhengigheten. De elementære vilkårene knyttet til å være «person-i-relasjon» vedvarer livet ut.

Anerkjennelse og verdighet

Det som skjer i møtet ansikt til ansikt, utfolder seg ikke bare «mellom oss» i det sosiale og relasjonelle rommet. Det setter også spor i vår «indre verden». Det får følger for hva som kommer til å prege *vårt selv-forhold*. Det er dette Wennerberg peker på når han i sitatet ovenfor understreker at vår opplevelse av oss selv alltid og ufravikelig er forbundet med en opplevelse av hvordan andre forholder seg til oss, og at «Selvets egentlige vesen (derfor) er relasjonelt». Vi lever altså i en kontinuerlig vekselvirkning mellom *indre selv-forhold* og *ytre omgivelser*. Å snakke om relasjonaltens grunnleggende betydning betyr derfor ikke bare å rette oppmerksomheten mot det som skjer i den delen av det relasjonelle samspillet som vi kan se og observere. Like viktig er det «avtrykk» som dette samspillet setter i det som er skjult «bak lukkede dører» i vårt selv-forhold.

Denne elementære sammenhengen mellom kvalitetene i det mellommenneskelige samspillet og utviklingen av individets forhold til seg selv og verden beskrives på inntrykksfullt vis av den danske teologen og filosofen K.E. Løgstrup når han skriver:

Gjennom vår holdning til hverandre er vi med på å gi hverandres verden dens form. Gjennom min holdning til den andre er jeg med på å bestemme hvilken vidde og farge hans verden får. Jeg er med på å gjøre den rommelig eller trang, lys eller mørk, mangfoldig eller kjedelig – ikke minst er jeg med på å gjøre den truende eller trygg. Ikke gjennom teorier eller anskuelser, men ganske enkelt gjennom min holdning.

Derfor er det en uuttalt, en så å si anonym fordring til oss om å ta vare på det livet som tilliten legger i våre hender (Løgstrup 1956/1975:39–40).

Løgstrup hevder altså at de kvalitetene som preger det relasjonelle samspillet («vår holdning til hverandre»), bidrar avgjørende til å forme kvalitetene i medmenneskets livsverden («lys eller mørk, mangfoldig eller kjedelig, truende eller trygg»). Gjennom dette formes også innholdet i den (bevisste og ubevisste) «dialog» som ethvert menneske fører med seg selv når det tolker sine opplevelser, orienterer seg i verden og prøver å finne ut av hvem det er og hva det er verdt. I denne «indre dialogen» utvikles altså det vi gjerne kaller *selvfølelse* og *selvtillit*. Her vokser selvbildet fram, og her får selvrespekten næring. At dette i sin tur har vesentlig betydning for utvikling av helse og livskvalitet, er åpenbart. Den som blir møtt med anerkjennelse, respekt og verdighet, kan bygge positive selvbilder og grunnleggende tillit til egen dømmekraft. Dermed bygges også solide fundament for sunn selvhevdelse og opplevelse av egen verdi. Dette gir i sin tur styrke til å verne om egen integritet og kreve respekt for egne grenser. Men der positiv anerkjennelse og omsorg svekkes eller uteblir, kan styrken og bærekraften i selvforholdet trues. Resultatet kan vise seg i form av vaklende selvfølelse, usikkerhet på egen verdi og manglende styrke til å verne om egne grenser og personlig integritet.

I det psykologiske og eksistensielle landskapet som avtegner seg her, ser vi konturene av et viktig antropologisk grunnforhold. Det dreier seg om to elementære menneskelige utviklingsbehov som i utgangspunktet står i et spenningsfylt forhold til hverandre: på den ene siden behovet for *tilknytning* i form av stabile og tilfredsstillende interpersonlige relasjoner; på den andre siden behovet for *løsrielse* og *selvstendighet* i form av en tilstrekkelig velavgrenset, stabil og realistisk identitet. I begge spiller relasjonaliteten en sentral rolle. Wennerberg formulerer forholdet presist når han skriver følgende:

Mennesket er en relasjonell skapning og kan betraktes som fundamentalt styrt av to grunnleggende eksistensielle behov: på den ene siden behovet for relatedness, nærhet til andre mennesker, og på den andre siden behovet for self-definition (individuasjon), den fundamentale streben etter å etablere en autonom identitet (Wennerberg 2011:15).

Begge disse behovene er legitime. Selv-avgrensning og utvikling av egen identitet er et viktig mål for personlig utvikling. Det gir grunnlag for positiv selvrespekt og kreativ utfoldelse av egne evner. Denne formen for «selv-avgrensning» må imidlertid ikke forstås som motsetning til behovet for varig tilknytning. Snarere er det slik at de to dimensjonene gjensidig betinger og forutsetter hverandre (Shulst & Sandage 2007:180–185). Trygghet på egen identitet vokser fram over tid gjennom samspill og fortrolighet med andre. Å bli møtt med omsorgsfull anerkjennelse og respekt styrker opplevelsen av verdighet og selvrespekt. «Relatedness» i form av tilhørighet til intakte og dynamiske fellesskap sammen med avklarte forpliktelser i relasjon til grunnleggende verdier er ingen trussel mot frihet og personlig autonomi, snarere en forutsetning for disse.

Ansvar og svik

Relasjonaliteten slik vi har beskrevet den, setter oss i en psykologisk og eksistensiell posisjon der vi på godt og vondt er utlevert til våre omgivelser. Som vi har sett, er det i rammen av teologisk antropologi gitt at denne eksistensielle posisjonen setter oss under ansvar. Vi stilles til ansvar for hva vi gjør ut av de muligheter som den konkrete relasjonen til medmennesket rommer. Karl Barths antropologiske grunnord – «I am as Thou art» – påminner oss om dette. Posisjonen ansikt til ansikt med medmennesket rommer uunngåelig et ansvar og en fordring: «At the very root of my being and from the very first, I am in encounter with the being of the Thou, under his claim and with my own being constituting a claim upon him» (jf. Shulst 2003:126). Her kvalifiseres gjensidigheten i det relasjonelle samspillet. Det dreier seg ikke bare om mer eller mindre tilfeldige sosiale samspill, men om møte med et *eksistensielt ansvar og moralsk kall*: Du skal åpne ditt liv for andre, slik at godhet, omsorg og anerkjennelse kan vokse i verden. Vi stilles under ansvar for hva vi gjør eller unnlater å gjøre med de muligheter som åpner seg ansikt til ansikt med den andres liv.

Dette perspektivet er utfordrende og avslørende. For hva skjer i skjøre selvforhold når omsorgen svekkes eller uteblir? Hva skjer når godheten trekker seg unna og makten brukes på måter som krenker livet? Det er denne vonde virkeligheten den teologiske antropologien adresserer når den peker på menneskets ondskap og synd. Her tegnes bildet av en tragisk og motsetningsfylt virkelighet (jf. Rom 6; Kol 3). Det finnes en forvrengt vilje som nærsynt søker sitt eget og bruker sin makt til å ødelegge andres liv. For hva er «synd» hvis ikke nettopp dette: å

vende seg bort fra Gud; å svikte kjærligheten; å unnlate å verne om livet når det trues; å leve slik at godheten får trange kår og fellesskap ødelegges (Henriksen 2003:193–221; McFadyen 2000).

Talen om «syndens makt» skal hjelpe oss til åpen og ærlig tale om livet slik det faktisk er. Men den skal også åpne vårt liv for frigjørende tale om tilgivelse og oppreisning i møte med en Gud som i Jesus Kristus har gjenopprettet og helbredet det synden har ødelagt (2 Kor 5,14–21). Begge deler er umistelige dimensjoner i et kristent menneskesyn og grunnleggende i kirkens tale om det nye livet som dåpen gir oss del i. Vi oppdras til realisme og årvåkenhet i møte med både subtil, selvsentrert manipulasjon og åpen maktmisbruk. Ikke minst for barn og unge i sårbare livsfaser kan det være avgjørende viktig å identifisere synd og ødeleggelse i kampen for å verne om det gode. Det hører med til en realistisk virkelighetsbeskrivelse å innse at synd og destruksjon finnes overalt og ligger som truende kaosmakt i utkanten av alle fellesskap, også der mennesker hyller neste-kjærligheten og dyrker de høyeste etiske idealer. Der det gode blikket vender seg bort, der selvsentrert makt og begjær tar over og hender blir krevende og harde, påføres kropp og sjel dype sår. Det gjelder barn og unge, men det gjelder også i voksenlivet. Vi vokser aldri ut av avhengigheten til andre, og vi legger aldri den grunnleggende sårbarheten bak oss.

Løgstrup kaller den grunnleggende relasjonelle gjensidighet mellom mennesker for *interdependensen*. Begrepet vender seg kritisk mot alle former for selvsentrert individualisme som dyrker det sterke mennesket som et selvforsynt og uavhengig individ. Samtidig henviser *interdependensen* til det grunnleggende ansvar som relasjonalitet forstått som med-menneskelighet rommer. Dette ansvaret formuleres poengtert og inntrykksfullt når Løgstrup skriver følgende:

Den enkelte har aldri med et annet menneske å gjøre uten at han holder noe av dets liv i sin hånd. Det kan være noe ganske lite – en opplagthet man får til å visne eller som man vekker, en tristhet man utdyper eller hever. Men det kan også være forferdende meget slik at det simpelthen er opp til den enkelte om den andres liv skal lykkes eller ei (Løgstrup 1956/1975: 25).

Å holde noe av et annet menneskes liv i egne hender. Å vite at man har makt til å bygge opp og makt til å ødelegge. At det kan være ganske lite som står på spill, men også skremmende mye. Dette dramatiske perspektivet står sentralt i et kristent menneskesyn. Man kan følge det som en rød tråd gjennom hele den bibel-

ske historie fra Kains forsøk på unnamanøver med spørsmålet «Er jeg min brors vokter?» (1 Mos 4), over profetenes ramsalte kritikk av den som undertrykker og ødelegger menneskers liv, fram til Jesu sammenfatning av Guds vilje i det dobbelte kjærlighetsbud (Matt 22,34–40) og Paulus' utsagn om at «den som elsker sin neste, har oppfylt loven» (Rom 13,8–10). Hele veien utfordres vi av det samme grunnleggende motiv: Vi er innvevd i hverandres liv. Vi har makt og mulighet til å gjøre det gode, bygge tillit og trygghet i møte med medmennesket. Men vi har også mulighet til å misbruke makt, rive tillit i stykker og påføre medmennesker grunnleggende skade. Der dette skjer, krenkes medmenneskets verdighet og skaperens vilje. Slik veves forholdet til Gud og forholdet til medmennesket sammen. Jesus formulerer det provoserende tydelig når han sier: «Sannelig, jeg sier dere: Det dere gjorde mot én av disse mine minste søsken, har dere gjort mot meg ... Sannelig, jeg sier dere: Det dere ikke gjorde mot en av disse minste, har dere heller ikke gjort mot meg» (Matt 25,40.45).

Ansikt til ansikt

I et tysk ordtak heter det: «Ein Mensch ist kein Mensch» – ett menneske er intet menneske. Poenget er da ikke å underkjenne enkeltmenneskets verdi eller å frata mennesket individualitet. Poenget er snarere å framheve at vår individualitet skapes og utvikles i relasjonelt samspill med andre. I vår drøfting av grunntrekk i en teologisk orientert antropologi har vi sett hvordan denne relasjonaliteten kommer til uttrykk på forskjellige nivåer og innenfor ulike dimensjoner. Vi kan nå sammenfatte disse i følgende hovedpunkter:

- Ingen lever for seg selv som isolerte individer. Fra vår første til vår siste dag er vi innvevd i den store økologiske livsveven og i komplekse relasjoner til hverandre. Bare henvist til noe utenfor seg selv kan mennesket bli seg selv.
- Å være menneske er å være med-menneske. Vi er henvist til hverandre og innvevd i hverandres liv. Forankring i fellesskap og tilhørighet i relasjon er forutsetninger for at frihetens muligheter kan åpne seg og selvstendighet og autonomi vokse fram.
- Relasjonen til Gud er den fundamentale og bærende sammenheng som gir verden liv. Fellesskapet i den treenige Gud er livets opphav. Det er i Gud vi lever, beveger oss og er til. Overalt der naturens dynamiske systemer fornyes og mennesker fremmer godhet og rettferdighet i verden, gjør Gud sin skapende

gjerning. Slik kommer gudsrelasjonen til uttrykk i og gjennom alle andre relasjoner som alt livs bærende grunn.

Kilder

- Barry, W.A. 2008. *A friendship like no other. Experiencing God's amazing embrace*. Chicago: Loyola Press.
- Baumeister, R.F. 1991. *Meanings of life*. New York: Guilford Press.
- Befring, E., I. Frønes, M.-A. Sørli (red.). 2010. *Sårbare unge. Nye perspektiver og tilnærminger*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Berg-Nielsen, T.S. 2010. «Følsom, Formbar og Uferdig. Epigenetikk, utvikling av hjernen og stressbarhet» i E. Befring, I. Frønes, M.-A. Sørli (red.): *Sårbare unge. Nye perspektiver og tilnærminger*. Oslo: Gyldendal Akademisk, s. 75–85.
- Brander, B. 2002. *Människan och den ekologiska väven. Om människan som mikrokosmos och som skapelsens förvaltare*. Bjärnum: Artos bokförlag.
- Broberg, A., P. Granqvist, T. Ivarsson, P.R. Mothander. 2008. *Anknytningsteori. Betydelsen av nära känslomässiga relationer*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Buber, M. 2008. *Jag och Du*. Ludvika: Dualis Förlag 1. opplag 1990. Tysk original: *Ich und Du*. 1923.
- Edman, S. & M. Lönnebo. 2008. *Jordens och själens överlevnad. En brevväxling från 2018*. Stockholm: Verbum Förlag.
- Engedal, L.G. 2006. «Gudserfaring og identitetsdannelse. Om sammenhenger mellom identitet og tro» i J.O. Henriksen (red.): *TRO. 13 essays om tro*. Oslo: Kom Forlag, s. 94–112.
- Erikson, E.H. 1970. *Young Man Luther: A Study in Psychoanalysis and History*. 1958. New York: W.W. Norton, norsk oversettelse: *Luther som ung mann*. Oslo: Pax Forlag.
- Erikson, E.H. 1982. *The Life Cycle Completed: A Review*. New York: W.W. Norton.
- Gergen, K.J. 2009. *Relational Being. Beyond Self and Community*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Getz, L., A.L. Kirkengen, E. Ulvestad. 2011. «Menneskets biologi – mettet med erfaring» i *Tidsskrift for den Norske Legeforening nr. 7*, s. 683–687.
- Haram, A. 2012. «Bøn og humanitet. Om bøn som menneskeleg fenomen» i Varkøy, Ø. (red.): *Om nytte og unytte*. Oslo: Abstrakt Forlag.
- Henriksen, J.-O. 1991. *Mennesket og naturen. Ethiske og religionsfilosofiske perspektiver på naturen og økokrisen*. Oslo: MF-bok.
- Henriksen, J.-O. & O. Krogseth (red.). 2001. *Pluralisme og Identitet. Kulturanalytiske perspektiver på nordiske nasjonalkirker i møte med religiøs og moralsk pluralisme*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

- Henriksen, J.-O. 2003. *Imago Dei. Den teologiske konstruksjonen av menneskets identitet*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Henriksen, J.-O. (red.). 2006. *TRO. 13 essays om tro*. Oslo: Kom Forlag.
- Huyssteen, van J.W. & E.P. Wiebe (eds.). 2011. *In Search of Self. Interdisciplinary Perspectives on Personhood*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans Pub. Company.
- Johnson, E.A. 2007. *Quest for the Living God – Mapping Frontiers in the Theology of God*. New York/London: Continuum.
- Kirkengen, A.L. 2009. *Hvordan krenkede barn blir syke voksne*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kirkpatrick, L.A. 2005. *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion*. New York: The Guilford Press.
- Løgstrup, K.E. 1956/1975. *Den Etiske Fordring*. København: Gyldendal, Nordisk forlag.
- McFadyen, A. 2000. *Bound to Sin. Abuse, Holocaust and the Christian Doctrine of Sin*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moltmann, J. 1985. *God in Creation. An Ecological Doctrine of Creation*. London: SCM Press.
- Moltmann, J. 2001. *The Spirit of Life. A Universal Affirmation*. Minneapolis: Fortress Press.
- Mæland, B. & T.S. Tomren (red.) 2007. *Økoteologi. Kontekstuelle perspektiver på miljø og teologi*. Trondheim: Tapir Akademisk.
- Olsen, H. 2013. «Økospiritualitet – for det hele mennesket» i K.-W. Sæther (red.): *Kristen spiritualitet. Perspektiver, tradisjoner og uttrykksformer*. Trondheim: Akademika forlag, s. 251–263.
- Olsen, H. 1999. *Ilden fra Vest. Tekster fra keltisk fromhetstradisjon*. Oslo: Verbum Forlag.
- Pannenberg, W. 1985. *Anthropology in theological perspective*. Philadelphia: Westminster Press.
- Piltz, A. 1998. *Det gråtande djuret. Människans mångtydighet i europeisk tradition*. Skellefteå: Norma Bokförlag.
- Shults LeRon F. 2003. *Reforming Theological Anthropology. After the Philosophical Turn to Relationality*. Grand Rapids Michigan: Eerdmans Pub. Company.
- Shults LeRon F. & A. Hollingsworth. 2008. *The Holy Spirit*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans Pub. Company.
- Shults LeRon F. & S.J. Sandage. 2007. *Transforming spirituality. Integrating Theology and Psychology*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- Sæther, K.-W. (red.). 2013. *Kristen spiritualitet. Perspektiver, tradisjoner og uttrykksformer*. Trondheim: Akademika forlag.
- Sæther, K.-W. 2013. «Kristen naturspiritualitet. To bidrag til forståelsen av menneskets forhold til skaperverket» i K.-W. Sæther (red.): *Kristen spiritualitet. Perspektiver, tradisjoner og uttrykksformer*. Trondheim: Akademika forlag.

- Taylor, Ch. 1989. *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press.
- Tjørhom, O. 2005. *Smak av himmel, lukt av jord. Materialistisk spiritualitet*. Oslo: Verbum Forlag.
- Varkøy, Ø. (red.) 2012. *Om nytte og unytte*. Oslo: Abstrakt Forlag.
- Wennerberg, T. 2011. *Vi er våre relasjoner. Om tilknytning, traumer og dissosiasjon*. Oslo: Arneberg.